

Çanakkale Cephesi'nde Muharebe Araçlarının Tamir ve Bakım İşlemleri

Dr. Barış BORLAT*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin birçok cephede başarısız olmasına rağmen Çanakkale Cephesi'nin zafer ile sonuçlanması ve bunun gerek Osmanlı coğrafyasında gerekse Dünya tarihinde yarattığı etki bu alana olan ilgiyi günümüze kadar artarak devam ettirmiştir. Bu bağlamda Çanakkale Muharebeleri konusunda birçok bilimsel ve popüler çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardaki genel yaklaşım daha çok muharebenin askerî safahatına dair olmuştur. Diğer bir deyişle muharip unsurlar ve gelişmeler üzerinden süreç izah edilmeye çalışılmıştır. Hatta popüler çalışmalarda zafer, bireysel kahramanlık öyküleri ya da hatıralar üzerinden açıklanmıştır. Ancak günümüze kadar muharip sınıfın savaşa devamını sağlayan en önemli unsur olan ikmal faaliyetlerinin yeterince çalışılmadığı görülmüştür. Hâlbuki ikmal faaliyetleri cephenin oluşturulmasından muharebenin sonuna kadar stratejik öneme sahip olan bir konudur. Ayrıca Çanakkale Cephesi'nin boğazlar bölgesinin güvenliği için olan askerî önemi ve bölgedeki askerî gücün neredeyse üç ordu büyüklüğüne ulaştığı dikkate alınırsa ikmal faaliyetlerinin ne derece önemli olduğu daha net anlaşılacaktır. Bu çalışmada ikmal faaliyetlerinin önemli başlıklarından birini oluşturan muharebe araçlarının tamir işlemleri ele alınmıştır. Bu bağlamda askerî harekâtın en önemli unsurunu oluşturan muharebe araçlarının bakım ve tamir işlemlerinin cephe içerisindeki süreci kaynakların el verdiği ölçüde incelenmeye çalışılmıştır. Aslında konu bir yanı sıra cephe gerisi faaliyetleri kapsamaktadır. Bu noktada tamir için ihtiyaç duyulan malzemelerin cepheye taşınması da incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Muharebeleri, Muharebe Araçları, Tamir İşlemleri, Bakım İşlemleri.

Maintenance and Repair Works of Combat Equipments in the Gallipoli Front

Abstract

Even though the Ottoman Empire failed in many fronts during World War I, it emerged victorious in the Gallipoli Front. This victory had impacts both on Ottoman territories and on World history. These impacts have caused an increasing interest on that topic, which continues even today. Many academic and popular studies have been conducted about the Gallipoli Campaign within this context. The general approach in these

* Dr. Barış BORLAT, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi. Bu çalışma “Çanakkale Cephesi'nde İkmal Faaliyetleri (1914-1916)” başlıklı doktora tezinden hazırlanmıştır.

studies has been largely on the military phases of the campaign. In other words, the process has been attempted to be explained based on combat elements and progresses. In fact, in popular studies the victory has been explained on narratives of individual heroisms or memories. However, it has been observed that supply activities, which were the most important element that enabled combat elements to keep fighting, have not been sufficiently studied until now. Yet, supply activities are a topic that has a strategic significance from the opening of the front until the end of the campaign. Besides, the Gallipoli Front had a high military importance for the security of the straits. Because of that, the military forces in the region had amounted to a size of almost three armies. The significance of supply activities can be more clearly understood when considering these facts. The repair of combat equipments, one of the important topics of supply activities, has been discussed in this study. Within this context, it has been attempted to examine the hinterland process of the combat equipments' maintenance and repair works, which comprise the most significant element of military operations, as much as the sources allow. As a matter of fact, the topic also partially covers hinterland activities. At this point, we have also tried to examine the transportation of materials needed for repairs to the frontline.

Keywords: *Gallipoli Campaign, Combat Equipments, Repair Works, Maintenance Works.*

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda birçok bölgede cephe açmak durumunda kalmıştır. Ancak hiç şüphesiz Boğazlar bölgesinin stratejik durumu nedeniyle Çanakkale Cephesi önemli bir yere sahiptir. Çanakkale Cephesi, 19 Şubat 1915 tarihinde İtilaf donanmasının Boğaz'a yaptığı ilk saldırı ile açılmıştır. Bu saldırıyı 18 Mart 1915 günü yaşanacak Boğaz muharebesine kadar otuzdan fazla saldırı takip etmiştir. İtilaf Devletleri 18 Mart 1915 günü Boğaz'a yönelik gerçekleştirdikleri büyük saldırıda başarısız olmuşlar ve 25 Nisan 1915'te yapacakları kara harekâtı için hazırlık yapmaya başlamışlardır. Bu tarihte başlayan kara muharebelerinden de sonuç alınamamıştır. Bu durum sekiz buçuk ay sürecek ve siper savaşlarına dönüşecek kara muharebelerinin de başlamasına yönelecekti. Nitekim siper savaşları tarafların sonuçsuz kalan muharebeler sarmalına girmesine neden olacak ve nihai olarak İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Cephesini 9 Ocak 1916 tarihinde boşaltması ile muharebeler sona erecektir. Bu süreçte devam eden muharebelerin en önemli yanlarından birisini ise muharebe araçlarının ikmal oluşturmaktadır. Bu yanıyla konu sadece muharebe araçlarının ikmal ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle cephe hattındaki muharip unsurun hızlı çözüm bekleyişi muharebe sahasında önce ambarların kurulmasını sonrasında ise tamirhaneye dönüşümü gerekli kılmıştır. Bu noktada cephenin diğer ikmal kaynaklarında olduğu gibi ana ikmal noktasını İstanbul oluşturmuştur. Buradan cepheye yapılan sevk işlemleri deniz ve kara yolu ile taşınmıştır. Taşıma sürecinin en temel problemi olan denizaltı tehdidi ise neredeyse tüm muharebeler sürecinde bir baskı unsuru olarak devam etmiştir. Cephedeki geri hizmetlerin etkin olarak yürütülmesini ise Balkan Savaşlarında önemli bir ön kuruluş olarak ortaya çıkan Menzil teşkilatı yapmıştır. Nitekim 5'inci Menzil Müfettişliğinin Boğazlar bölgesi gibi stratejik bir konumda yer alması tedarik noktasında önemli bir avantajı da beraberinde getirmiştir. Bu sürecin önemli ikmal başlıklarından birisini ise muharebe araçlarının bakım ve tamir işlemleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda yerinden çözüm üretme ve zaman kazanma kaygısı ile cephe gerisinde muharebe araçlarını tamir için tamirhaneler açılmıştır. Bu tamirhaneler muharebelerin başlamasından bir iki gün sonra kurulmuş ve çalışmalarına cephenin kapanmasına kadar devam etmiştir. Tamirhanelerdeki örnek modelin ilk olarak kurulması hasebiyle Bigalıköyü tamirhanesi önemli bir yere sahiptir.

Bigalı Tamirhanesi

Muharebe araçlarının cephede tamir ve bakım işlemlerinin yapılması ikmal sürecini tamamlamak için önemli bir yere sahiptir. Nitekim 25 Nisan 1915 tarihinde başlayan kara muharebeleri ile birlikte üç günlük şiddetli çarpışmalar sonunda şehit ve yaralı askerlerden toplattırılan ve tamiri gereken silahlar kıtalar nezdinde kalmıştır. Bunların kıta tüfekçileri ve ustaları ile tamiri ve bakımı mümkün görülerek cephe gerisinde Eceabat, Kilya Limanı, Bigalı Kışlası ve Akbaş civarında olmak üzere toplam beş adet ambar tesis edilmiştir. Bu ambarların ikisinde ise tamirat işlerini yapmak için

yardımcıları ile birlikte birer tüfekçi tayin edilmiştir. Kıtalarda üç günlük muharebe sonucunda beş ambara toplanan silah miktarı üç bini geçmiştir. Bu silahların kazanılması için 3'üncü Kolordu tarafından bir tüfek tamirhanesinin açılması gerekli görülmüştür. Özellikle tamiri gereken tüfeklerin İstanbul'a sevki halinde geçecek zaman ve nakliyatın güvensizliği nedeniyle ikmal askerleri için çok acil gereken silahların zamanında yetişememesi endişesi, tamir sonrası sehven yanlış mıntıkaya sevki gibi nedenler tamirhanelerin açılmasının gerekçesini güçlendirmiştir. Buradan hareketle her alaydan yardımcıları ile birlikte birer tüfekçi ustası alınarak Bigalı Köyü'nde Kuzey Grubu için bir ambar ve tüfek tamirhanesi açılmıştır. 5 Mayıs 1915 tarihinde çalışmalarına başlayan tamirhane yirmi dört saatlik yoğun bir çalışma ile elindeki silahlardan 1.500 tanesinin tamir ve bakımını bitirmiştir. İlk zamanlarda ambarın ihtiyacı olan tamir edevatı olmadığı için takım ve yedek parça temini sağlanmıştır. Çürük silahların en küçük vidalarına kadar sökülerek yedek parça temininin bir bölümü bu şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Silahların çoğu nişangâh ve kundaklarından sakatlandığı ve bu aksamın yedekleri bulunmadığı için Harbiye Nezareti'nden 500 adet nişangâh ve kundak gönderilerek tamir işleri aksamadan yapılmıştır. Tüfeklerin kundak aksamındaki ufak tefek mermi yaraları ve parçaları hurda bir tüfeğin kundak aksamından kesilerek yamamak suretiyle kullanılabilir hale getirilmiştir. Tamir edilen silahların korkuluk köprüsü gerisinde kundak üzerine bir hilal şeklinde markası vurdurulmuştur. Böylece bir silahın tamir edilip edilmediği ya da kaç defa edildiği anlaşılmıştır. Tamirhanede düzenli bir şekilde bütün kıta tüfekçileri istihdam edilerek önemli bir fayda sağlanmış, içlerinden on usta muharebe madalyası ile taltif edilerek motivasyonları yükseltilmiştir. Tamirhanede çalışanlar 19 Haziran 1915 itibarı ile 14 tüfekçi ustası ile 14 yardımcısı, 60 kadar hizmet askeri, 2 emekli ve malul subaydan oluşmaktadır. Tamirhane açıldığı günden 7 Haziran 1915 tarihine¹ kadar silah ambarına teslim edilen 20.000'den fazla silahtan 17.000'i tamir edilmiştir.² Bu sürede kasatura ihtiyacı için Harbiye Nezareti'nden iki seferde toplam 2.500 adet kasatura getirilmiştir. Ambar da toplanan 20.000'den fazla tüfeğin 978'i namlu, 1.625'i kasatura, 1.819'unun boy kundağı çürüğe çıktığı için değişik tarihlerde İmâlât-ı Harbiye'ye sevk edilmiştir. Bu tüfeklerin namlularının önemli bir bölümü top ve bomba tesiri ile kullanılamaz hale gelmiş, bir kısmı ortasından kesilmiş, kundaklar parçalanmış, kasaturaların balçık kısımları eğrilmiş ve namlular kırılmış olduğu için tamamen kullanılamaz hale gelmiştir. Ambar aracılığı ile İstanbul'a 700'e yakın sandıkta tahminen üç milyon mavzer kovanı, dört milyona yakın çuval ve sepetlerle mermi kovanı menzil parkına teslim edilmiş, bir buçuk milyona yakın kovan da döküm halinde toplanmıştır. Deniz yolu ile sevkiyatın yavaşlaması ve çuval bulunmaması nedeniyle kovanların bir kısmı taşınmamıştır. 24 Mayıs 1915 günü Arıburnu bölgesinde yapılan ateşte 2.490 adedi tamir edilemez durumda, 983 âdeti mütareke gereğince sürgü kolsuz, 835 adedi çürük olarak toplamda 4.308 adet silah toplanmıştır.

17 Mayıs 1915 tarihinde Bigalı Köyü'nün düşman donanması tarafından

1 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-1.

2 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2.

bombardıman edilmesi nedeniyle tamirhaneyi korumak için Bigalı Köyü doğusunda kısmen ahşaptan yapılan 14 barakaya taşınmıştır. Ambarda günlük ortalama 400 tüfeğin tamir ve yağlaması yapılabilmektedir. 3'üncü Kolordu ve Kuzey Grubu sahrâ silah ambarı ve tüfek tamirhanesi 19 Haziran 1915 tarihine kadar tamir ettiği tüfeklerden sadece gerekli malzemeler bulunmadığı için zorunlu olarak 5 makineli tüfek ile bir adet nordenfildi tamir için İstanbul'da İmâlât-ı Harbiye fabrikasına göndermiştir. Ayrıca Güney Grubu'na 750 martin tüfeği vererek yardımcı olmuştur.³

Bigalı Köyü'ndeki tamirhanenin yeterli gelmemeye başlaması ile Bigalı Kışlası içerisinde Güney ve Kuzey Grubu için 3'üncü Kolordu silah tamirhanesinin hazırlanması gerekli görülmüştür. Bu amaçla resmi açılışı 16 Temmuz 1915 Cuma günü saat 18.00'de yapılmış⁴ ve burada muharebeler boyunca 90.000'e yakın tüfeğin tamiri yapılmıştır.⁵

Anafartalar bölgesindeki topçu birliklerinin tamir işlemlerinin düzenlenebilmesi için 7 Kasım 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'nca bir emir yayınlanmıştır. Buna göre:

a. Çanakkale'de Krupp şirketine ait top tamirhanesinin açıldığı ve bu tamirhanenin mevcut topların tamirine yeterli olduğu bildirilmiştir.

b. Kumköy, Bigalı ve Çanakkale tamirhanesine gönderilecek olan topların işlem evrak ve raporlarında tamiri gerektiren aksamının yazılacağı gibi ayrıca bir levha üzerinde arızası yazılarak üstlerine asılacak ve açıklamasında gönderildiği tamirhanenin ismi yazacaktır.

c. Tamire gönderilen top ile birlikte topun arızasını anlatabilecek “gözü açık bir onbaşı” ya da çavuş gönderilecek ve tamir bitene kadar topla birlikte ilgili tamirhanede bekleyecektir. Tamir işlemi bittiğinde ise kıtasına bilgi verecektir.

d. Top ile birlikte gidecek olan memurun iâşesi taburu tarafından verilecek izin kağıdı ile birlikte bulunduğu mevkinin Nokta Komutanlığı tarafından yapılacaktır.

e. Tamire gidecek olan toplar önce Kumköy'e; orada tamir edilemezse Bigalı, orada yapılamazsa Çanakkale'ye, orada da tamir olmazsa İstanbul'a gönderilecektir.

f. İstanbul'a gitmesi gereken toplar da aynı işlem ve yöntemler izlenecektir.⁶

Çanakkale muharebe bölgesi ve mücâvir alanlarında çeşitli silah tamirhaneleri

3 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2, 3-3.

4 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4343, Dos.12, Fih.21.

5 Lokman Erdemir, Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2009.s. 249; Kadri Ener, Çanakkale'den Hatıralar, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1954, s. 28-29.

6 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.40.

kurulmuştu. Bunlardan birisi de Gelibolu'da, 3'üncü Kolordu'nun olup sonradan Menzil Komutanlığı emrine verilen bir silah tamirhanesidir.⁷

Bayırköy Tamirhanesi

Gelibolu'daki tamirhane bölgeye en uzak olanlarından birisi olmasına rağmen cephe hattına daha yakın alanlarda da tamirhaneler kurulmuştur. Bunlardan bir diğeri de 5'inci Ordu girişimi ile kurulan Bayırköy tamirhanesidir. 5'inci Ordu'nun Harbiye Nezareti'ne, 26 Mayıs 1915 tarihinde yazdığı yazı ile kıtalar nezdinde mevcut malzemeler ile tamiri mümkün olamayacak derecede tahrip olan topçu malzemesi ile makineli tüfeklerin tamir amacıyla İstanbul'a sevkine gereksinim duymadan zaman kaybını engellemek için Bayırköy'de bir tamirhanenin kurulmasını gerekli gördüğünü bildirerek bunun için ihtiyaç duyulan ustaların ve alet edevatın gönderilmesini istemiştir.⁸ Böylece başlayan çalışmalar sonucunda 15 Haziran 1915 tarihinde Mülâzım-ı Evvel Nureddin Efendi ve maiyetindeki 10 tamir ustası asker ve ameleler ile tamirhane kurulmuştur. Tamirhanede görev alanlara ödenmesi gereken yevmiyeler asker olmaları nedeniyle yarım olarak verilecek olmasına karşın farklı bir bölgeye görevlendirilmeleri nedeniyle bir buçuk kat olarak ödenmesi planlanmıştır.⁹ Ancak tamirhane gerekli malzemenin gönderilmemesi nedeniyle temmuz ayı ortalarına kadar aktif olarak çalışmamıştır.¹⁰

Kumköy Tamirhanesi

Çanakkale Cephesi'ndeki tamirhanelerden birisi de Kumköy'de kurulmuştur. Bu tamirhane Anafartalar Grubu'ndaki kıtaların kullanılmaz hale gelen silah ve araç gereçlerinin tamir, bakım ve temizliği için açılmıştır.¹¹ Ancak tamirhanenin ihtiyaçlarını temin muharebe bölgesinden mümkün olmadığı için İstanbul'dan sağlanabilmesi adına tüfekçi ustası Memduh Efendi görevlendirilmiştir.¹² 25'inci Alay'ın 1'inci Tabur tüfekçi ustası olan Memduh Efendi'ye 8 Eylül 1915 tarihli ve Uzunköprü üzerinden İstanbul'a kadar gitmesini içeren izin kâğıdı düzenlenmiştir.¹³ İstanbul'dan tedariki için ise 21 kalemde oluşan bir liste hazırlanmıştır.¹⁴ 2'nci Kolordu Topçu Komutanlığı elindeki

7 **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi**, V. Cilt I. Kitap, Genelkurmay Personel Başkanlığı, Ankara, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2012. s. 491.

8 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.1739, Dos.118, Fih.5-2.

9 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-98.

10 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-136.

11 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-9.

12 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-14.

13 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-15.

14 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-17.

topları tamir için Kumköy İmâlâthânesine göndermekte¹⁵ iken kimi top tamirlerini ise tabur karargâhında yapmaktadır.¹⁶

Anafartalar bölgesindeki Ağustos ve Eylül ayında yaşanan yoğun muharebelerden sonra kıtaların ellerindeki harp araç gereçlerinin hurdaya çıkmaması için büyük çaba gösterilmiştir. Bu amaçla 2'nci Kolordu Komutanlığı 1 Kasım 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'na gönderdiği yazıda kıtalarında bulunan tüfeklerin ağızlarında şişkinliklerin olduğu, bu nedenle kasaturaların tüfeklere takılamadığı ve birçok tüfeğin bu haliyle çürüğe çıkarılmak durumunda kalacağı, bu sebeple tüfeklerin arpacık yatağı yukarisından namlu harici eğe ile tesviye edilerek kasaturaların takılabilir hale getirilmesini istemiştir.¹⁷ Buna rağmen muharebe ortamında kimi zaman silahların tamiri mümkün olamamaktadır. Nitekim Beşinci Ordu Komutanlığı, Harbiye Nezareti'ne 17 Eylül 1915 tarihinde yazdığı yazıda 98-277-139-103 numaralı makineli tüfeklerin zayi olduğunu bildirmiştir.¹⁸ Kumköy tamirhanesi elindeki âlet ve edevatın el verdiği ölçüde top arabalarının tamirini de yapmaktadır.¹⁹ Burada tekerlekleri harap olan toplar cephane arabalarının tekerlekleri ile değiştirilebilmektedir.²⁰ Ancak arabaların defalarca tamir edilemeyeceği için bunların önemlerine göre bir sıraya konulması ve parça parça gönderilmesi istenmiştir.²¹ Ayrıca bazen şikâyetlere konu da olsa tümenlerden tamirhaneye gönderilen silah, araba ve buna benzer malzemenin kabul edilmesi için Grup Komutanlığı'nın emri gerekmektedir. Aksi takdirde kabul edilmemiştir.²²

Çardak Tamirhanesi

Muharebenin sonuna doğru deniz araçlarının tamirine yönelik de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu amaçla 5'inci Menzil Müfettişliği Çardak'ta gemi tamirhanesi kurulması çalışmalarının bir an önce tamamlanması için 5 Kasım 1915 tarihinde ilgili birimlere emir göndermiştir. Tamirhanenin kurulması için mühendis Mişel Efendi görevlendirilmiştir. Bu doğrultuda iskele kumandaları bilgilendirilmiş ve iskelelerinde muayenesi veya tamiri gereken gemiler için temasa geçmeleri istenmiştir.²³

15 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-5.

16 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-25.

17 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.31.

18 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-2.

19 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-65.

20 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4341, Dos.4, Fih.35-1.

21 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-104.

22 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-106.

23 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.36.

Lâpseki Tamirhanesi

Deniz araçları için diğer bir tamirhane ise 20 Aralık 1915 tarihinde Lâpseki’de tesis edilmiştir. Yeni açılan bu tamirhane ilk anda kalafat²⁴ ve ufak tefek tamirat yapabilmeyi planlamıştır. Tamirhane doğrudan Lâpseki Nokta Komutanlığı’nın emrine verilmiştir. Lâpseki hesap memuru hesapları tutmak, malzemenin muhafazası, senet karşılığında kabul ve gönderme işlerini üstlenmiştir. Yüzbaşı Fazıl Efendi tamirhane müdürü tayin olmuş, kendisinden ustalara nezaret etme, tamirhanenin ihtiyaçlarını tespit etme ve iyileştirme çalışmaları yapması istenmiştir. Liman Komutanlarından her ay gönderdikleri umûmî kuvvetlerin, mavnaların mevcut durumunu ve tamir edilme durumunu bildirmesi istenmiştir. Tamir edilen mavnaya harcanan malzeme için mavnacı reisinden alınan belge Nokta Komutanlığı’na tasdik ettirilmiş; böylece her ay sonunda gelir ve giderler hesaplanarak tahakkuk cetveli oluşturulmuştur. Ayrıca Lâpseki’deki marangozhane ile demirhane mavnaların tamirine yardım etmek ve bu hususta Lâpseki Nokta Komutanlığı’nın emrinde olmakla görevlendirilmiştir. Diğer yandan tamirhane yeni kurulduğu için eksikleri çok fazla olup limanlarda deniz vasıtalarının tamirine yarayacak malzemelerin gönderilmesi istenmiştir.²⁵ Ayrıca tamirhanenin mevcudunu güçlendirmek için Yüzbaşı Fazıl Efendi denetiminde Arıburnu bölgesinde düşmanın tahliyesi sonrası ele geçirilen malzemeler kullanılmak amacıyla toplanmıştır.²⁶

Muharebe Bölgesinde Tamir ve Bakım İşlemleri

Silahların tamir işlemleri kimi zaman taşıma sorunu kimi zaman da muharebe ortamı nedeniyle yerinde yapılmıştır. Bu amaçla Çanakkale bölgesindeki silah tamirhanelerinden ya da İstanbul’dan silah ustaları cepheye gönderilmiştir. 3 Mayıs 1915 tarihinde Güney Grubu’ndaki 12’lik obüs bataryasından bir topun tam isabet alması ve iki topun da namlularının çatlaması nedeniyle muharebe dışı kalmıştır. Namlu çatlamasının sebebini yerinde araştırmak için topçu subayı Hakkı Efendi görevlendirilmiştir. Burada yapılan incelemede üç topun işler olduğu, mümkün olursa bataryanın altı topa çıkarılmasına çalışılacağı bildirilmiştir.²⁷

Tamirhanelerde görev yapan ustalar bölgelerindeki tamir işlemleri ve ellerindeki edevata göre raporlar hazırlayarak planlamaya önemli destek sağlamıştır. Bu amaçla Anafartalar Grubu cephane kolları imâlâthânesinde tamir edilmesi gereken araçlara dair 20 Eylül 1915 tarihinde Marangoz ustası Hasan Tahsin, Marangoz ustası Mehmet Cemil,

24 **Kalafat:** Gemilerde kaplama ve döşeme tahtalarını, aralarına ağaç bir tokmak ve keski yardımı ile üstüptü sıkıştırdıktan sonra üstlerine zift dökmek suretiyle su geçirmez duruma getirmek işi. AYYVERDİ, İlhan; **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, C.I, MAS Matbaacılık, 2005.s.1522-1523.

25 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.65.

26 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.3527, Dos.18, Fih.8-1.

27 **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 1562, Dos.15, Fih.1-1.

Demirci ustası Mehmet Hüseyin, Demirci ustası Mehmet tarafından hazırlanan raporda yeni dingil, yeni taban demirleri dışında tüm ağaç ve demir kısımların elde mevcut malzeme ile tamir edilebileceği bildirilmiştir.²⁸

Cephedeki silah kontrollerini yapmak için kimi zaman da sivil ustalar görevlendirilmiştir. Bunun için 15'inci Kolordu dâhilinde bulunan sahrâ bataryalarını kontrole gelen sivil ustalardan²⁹ top ustası Mehmet Selahaddin, kundak ustası Ahmet Mustafa, kundak ustası Neşet Muhammed tarafından bütün topların kontrol edilmesi 25 Kasım 1915 tarihinde bitirilmiştir.³⁰

Silahların bakımına büyük önem verilmiştir. Bunun için birlikler nezdinde düzenli olarak bakım çalışmaları yapılmış ve bunlara dair raporlar sunulmuştur. Bunun için 2 Ekim 1915 tarihinde 5'inci İstihkâm taburu üç bölüğün tüfeklerini kontrol etmiş ve atışa engel teşkil edecek bir duruma rastlamamıştır. Ancak raporunda vazelin yağı olmadığı için silahların günden güne kötüleştiğini, bu nedenle en kısa zamanda tedarik edilmesini istemiştir.³¹ Bu amaçla iki kilo vazeline ihtiyaç olduğu bildirilmiştir.³²

İstanbul'dan gönderilen silah ustalarının hangi muharebe sahasında görev yapacağı isimleri belirtilerek önceden ilgili kıtalara bildirilmiştir. Ancak bazen gelen silah ustaları kendilerine verilen emir dâhilinde hareket etmemiştir. Nitekim 5'inci Ordu Komutanlığı 19 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda şnyader topları için on beş günlüğüne İstanbul'dan Kuzey Grubu'na gönderilen Ali Haydar ve Nazım ustaların gelmedikleri ve İstanbul'da "savuştuklarının" tahmin edildiğini bildirmiştir.³³ Oysa bu iki usta, önce Güney Grubu'na gitmiş; buradaki çalışmaları bitince bir subay refâkatinde Kuzey Grubu'na gönderilmiş olmalarına rağmen buraya gelmemişlerdir.³⁴

Muharebe bölgesindeki tamir faaliyetlerinin yürütülmesinde daha az kullanılabilir durumdaki malzeme ile değiştirme de yapılabilmektedir. Bu amaçla Müstahkem Mevki Komutanlığı 28 Haziran 1915 tarihinde Orhaniye bataryasından getirilen kızak ve kundak ile Anadolu Hamidiye tabyasındaki kızak ve kundağı tamir etmiştir.³⁵

Muharebe bölgesindeki askeri kıtalar kendi imkânları dâhilindeki tamir işlemlerini yapmak için yedek parça talebinde bulunmuştur. Bu amaçla Müstahkem Mevki Komutanlığı 11 Haziran 1915 tarihinde martin tüfekleri için,³⁶ 24 Haziran 1915 tarihindeki

28 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-72.

29 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-31.

30 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-32.

31 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-18.

32 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-20.

33 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-15.

34 *Esad Paşa'nın Çanakkale Cephesi Yazışmaları*, Haz. Mustafa Bıyıklı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 58.

35 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-21.

36 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-93.

yazısı ile de mantelli bataryaların şimdiye kadar kırılan tekerleklerini birçok kez tamir ettiklerini ancak elde işe yarayacak ağaç kalmadığı için yirmi ila kırk adet parmağın seri olarak gönderilmesini istemiştir.³⁷ Harbiye Nezareti Müstahkem Mevki Komutanlığına 11 Temmuz 1915 tarihinde gönderdiği yazıda otuz beş buçukluk gaz halka ve paftasının mavnalar ile Çanakkale'ye iletildiğini ve mantelli toplara ait gaz halka ve paftaların ise ilk sevkiyatta gönderileceğini bildirmiştir.³⁸ 28 Eylül 1915 tarihinde ise top tekerleklerinin tamiri için fazla miktarda parmaklığa ihtiyaç olduğunu ve bunların süratle teminini talep etmiştir.³⁹ 3'üncü Kolordu Komutanlığı'nın 7 Haziran 1915 tarihinde 5'inci Topçu Alayı'nın şnayder sistemi sahrâ toplarının salmastralarının⁴⁰bend beliyle hava tazyiki için gerekli tulumba uzmanının 18 Mayıs 1915 tarihinde istendiğini, bu sırada aynı alayın 2'nci Tabur'undan iki topun da işlemez halde olması nedeniyle acilen gönderilmesini talep etmiştir.⁴¹ 5'inci Ordu Komutanlığı, 1'inci Alay'ın makineli tüfeklerinde meydana gelen arızaların giderilmesi için 17 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'nden buhar borusu ve set borusu, nişangâh gövdesi, telemetre sehpa ayağı, alet çantası gibi eksiklerinin tamamlanması istenmiştir.⁴² 6'ncı Kolordu Komutanlığı 6 Haziran 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'nden 125'inci Alay'ın hotchkiss makineli tüfeklerinden birinin pistonunun kırıldığı ve tüfeğin işlemez hale geldiği bu nedenle acil olarak gerekli pistonun gönderilmesini istemiştir.⁴³ 5'inci Ordu Komutanlığı 23 Haziran 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Güney Grubu'nda bulunan sahrâşnayder toplarından bazılarının ara sıra sekteye uğradığı ilgili topları tekrar faaliyete geçirmek için hava tulumbalarına ihtiyaç duyulduğunu ve Güney Grubu'nda iki şnayder alayının yalnız bir cebel taburunda bulunan bir hava tulumbası ile idare ediliyorsa da bu hususta son derece müşkülâtın görüldüğünü ve 4 adet hava tulumbasının acilen gönderilmesini istemiştir.⁴⁴

Şüphesiz ki silahların tamir işlemleri ve yedek parçalarının tedarikinin zamanında yapılması önemli bir yere sahiptir. Bunun aksi durumunda muharip sınıflar düşman karşısında zor durumda kalmıştır. Nitekim Anafartalar Grup Komutanlığı 1 Eylül 1915 tarihinde 5'inci Ordu Komutanlığı'na bazı kıtaların elinde bulunan martin tüfeklerin sürekli atış durumunda namlulularının ısınarak fişeğin yatak içinde kovanının sıkıştığını ve bunları çıkarmak için şiddetli olarak vurulması durumunda da yumuşak bulunan tırnaklarının genellikle eğildiğini ifade etmiştir. Aynı raporda iğnelerin de on, on beş atıştan sonra kırıldığı bildirilmiştir. Bu durum bazen düşman karşısında iken yaşanmakta ve askerlerin silahsız kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle atış sorunun çözülmesi için

37 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-13.

38 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.127, Fih.6-1.

39 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.10-8.

40 **Salmastra**: Boru, piston, vana vb. makine bağlantı yerlerine su, buhar, yağ sızmalarını ve kaçaklarını önlemek için yerleştirilen kösele, keçe, keten, ip, lif vb. maddelerden yapılmış, genellikle halka şeklinde parça. İ. Ayverdi, a.g.e., s.2660.

41 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-64.

42 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-8.

43 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-56.

44 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-9.

gerekli incelemenin yapılması ve bol miktarda yedek parça gönderilmesi talep edilmiştir.⁴⁵ Benzer şekilde 2'nci Kolordu Komutanlığı'nın 3 Ekim 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'na 12'nci Tümen'in 35'inci Alay 4'üncü Taburunun martini tüfeklerinden 27/28 Eylül gecesi gerçekleşen muharebede 11 tanesinin iğnesinin kırıldığı, 46 tanesinin tırnaklarının dönmez olduğu ve 10 tanesinin ise fişek almadığı görülmüştür. Bir saatlik atış esnasında bu kadar tüfeğin işlemez hale gelmesi askerin manevi kuvvetini kırmıştır. Bu nedenle taburlarda yüzde yüz elli nispetinde yedek iğne ve parça bulundurulacak tekrar böyle bir durum ile karşılaşılması istenmiştir.⁴⁶

Çanakkale Dışında Tamir İşlemlerinin Yürütülmesi

Çanakkale'de tamiri yapılamayan silahlar İstanbul'a ya da Karaağaç ağır topçu ambarına gönderilmekte tamir işlemi tamamlandığında birliğine iade edilmektedir. Tamir işlemi yapılamayarak İstanbul'a daha çok top gönderilmiş; bunlar namlu, kundak ve toparlak numaraları ile sevk edilmiş ve iâdeleri de aynı şekilde yapılmıştır. Tamirat için gönderilen toplar kimi zaman tamir sonrasında ilk birliğine teslim edilebilmiştir. Nitekim 27 Ekim 1915 tarihinde 7'nci Alay 2'nci Bölük tarafından tamire gönderilen 6 numaralı top tamir sonrasında ait olduğu 8'inci Alay'a verilmiştir.⁴⁷ Az miktarda da olsa tamir için İstanbul'a makineli tüfek de gönderilmiştir. Bu amaçla 5'inci Ordu, Harbiye Nezareti'ne 13 Eylül 1915 tarihinde gönderdiği yazıda 15'inci Makineli Tüfek Bölüğü'nün elli üç numaralı makineli tüfeğine ait olan ve bölük nezdinden terk edilen parçaları ile birlikte dört adet İngiliz makineli tüfek sehпасının menzili tarafından ilk vasıta ile İmâlât-ı Harbiye adına İstanbul'a gönderileceğini bildirmiştir.⁴⁸

Çanakkale dışında tamir işlemleri yapılan toplar cepheye düzenli biçimde sevk edilmiştir. Orta kundağının tamiri için 12'lik âdi ateşli obüsler, 13 Mayıs 1915'te İstanbul'a gönderilmiştir.⁴⁹ Yaklaşık bir aylık tamir işleminden sonra 12 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'dan Çanakkale'ye tekrar sevk edilmiştir.⁵⁰ 2 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezareti Menzili Müfettişliği'ne gönderdiği yazıda 3'üncü Kolordu'ya mensup 9. Sahrâ Topçu Alayı'nın 3'üncü Cebel Taburu'nun 7'nci Bölüğü'ne ait seri ateşli cebel topunun tamirinin yapıldığı ve teslim alınması için gerekli işlemlerin yapılması gerektiğini bildirmiştir.⁵¹ 18 Eylül 1915 tarihinde Başkumandanlık, Anafartalar Grubu Komutanlığı'na 12'nci Sahrâ Topçu Alayı'nın 318 ve 424 numaralı toplarının tamir edilerek trenle Uzunköprü'ye oradan da koşum hayvanları ile cepheye sevk edileceğini

45 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-3.

46 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-108.

47 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-29.

48 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-3.

49 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-92.

50 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-94.

51 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1164, Dos.162, Fih.11-67.

bildirmiştir.⁵² 19 Eylül 1915 tarihinde 5'inci Ordu Komutanlığı'na ait olan ve tamiri yapılan 256-260-262-267 namlu numaralı ve 208 kundak numarası ve 292 numaralı beş kita şnaydersahrâ topunun fabrikadan alınarak Menzil Müfettişliği'ne sevk edilmesi zorunluluğu bildirilmiştir.⁵³ Bu toplar Güney Grubu Komutanlığı'na sevk edilmiştir.⁵⁴ 25 Eylül 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'na 7'nci Sahrâ Topçu Alayı'nın 5'inci Bölüğü için 599 numaralı top tren ile Uzunköprü'ye kadar getirilmiş ve buradan da koşum hayvanları ile cepheye sevk edilmiştir.⁵⁵ 25 Eylül 1915 tarihinde tamiri yapılan 99 numaralı Şnayder cebel topu,⁵⁶ 6 Ekim 1915'te 105 ve 101 numaralı şnayder topu ile 76 numaralı seri sahrâ topu,⁵⁷ aynı gün 608 numaralı müstakil nişan hatlı seri sahrâ ve 84 numaralı seri Şnayder cebel topları,⁵⁸ 14 Ekim 1915'te 579-607 numaralı seri sahrâ topları,⁵⁹ 21 Ekim 1915'te 608 numaralı müstakil nişan hatlı seri sahrâ ve 84 numaralı seri şnayder cebel topları, 2 Kasım 1915'te 245 numaralı top için 713 numaralı toparlak,⁶⁰ 6 Kasım 1915'te 78 numaralı şnayder topu,⁶¹ 13 Kasım 1915'te 1'inci Sahrâ Topçu Alayı'nın 5'inci Bölüğü'nün 6'ncı Bataryası'na ait olan cephane arabası⁶² cepheye sevk edilmiştir.⁶³ Ayrıca tamir işlemleri tamamlanan 15'inci Sahrâ Topçu Alayı'nın 4'üncü Bölüğü'ne ait 575 numaralı top 30 Ekim 1915 tarihinde Uzunköprü'ye gönderilmiş ve buradan koşum hayvanları ile aldırılması istenilmiştir. Bu topun bir çap kadarlık kısmında kesme işlemi yapılmıştır. Ancak bu durumun topun balistik ve atışında herhangi bir soruna yol açmadığı tecrübe atışları ile görülmüştür.⁶⁴ Benzer şekilde 19'uncu Tümen'de yer alan cebel bataryasına ait seri ateşli cebel topu Tophane'de îmal ve ikmal edilerek Eceabat'a sevk edilmek üzere Sirkeci'deki Millet Vapur'una yüklenmiştir.⁶⁵

Sonuç

Çanakkale bölgesinin bir harp sahası olarak şekillenmeye başlaması bölgenin Boğaz kontrolünü sağlaması nedeniyle çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti için ise İstanbul'un fethi sonrasında boğazların güvenliğini sağlama zorunluluğu her geçen gün artarak devam etmiş ve bu nedenle bölgede birçok savunma yapısı oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Kırım Harbi, Trablusgarp ve

52 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2.

53 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-2.

54 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-3.

55 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-8.

56 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-9.

57 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-12.

58 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.

59 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-25.

60 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-19.

61 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-27.

62 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-5.

63 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.

64 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-10.

65 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1064, Dos.75, Fih.1-28.

Balkan Savaşları ile bölgede tahkimat yapıları oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, seferberlik sürecinde bölgedeki bu yapı ve izler ekseninde bir askeri planlamaya gitmiştir. Nitekim muharebe sahasında Trablusgarp Savaşı'ndan kalma siperler genişletilmiş ve yine bu dönemden kalma mühimmatlar kullanılmaya çalışılmıştır. Hatta daha da geriye gidilerek bölgede bulunan ve dönem için eski sayılabilecek topların kullanılması planlanmıştır.

Çanakkale bölgesinin seferber olması Osmanlı Devleti genelindeki seferberliğe göre daha hızlı şekilde gerçekleşmiştir. Bölgede Başkomutanlığa doğrudan bağlı olan Müstahkem Mevki Komutanlığı ve 5'inci Ordu Komutanlığı olarak iki yapı mevcut olduğu için askeri unsurların konuş ve tertibi bu teşkilata bağlı kalınarak oluşturulmuş; bölge savunma hazırlıkları deniz, kara ve hava gibi unsurların işbirliğinde şekillenmiştir.

Çanakkale muharebelerinin askerî safahatında muharebe araçlarının rolü düşünüldüğünde, yeterlilik ve tedarik konusundaki sınırlılıklar da göz önüne alındığında, ikmali bütünleme faaliyetlerinin ne derece önem kazandığı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Çanakkale muharebelerinde, muharebe araçlarının tamir ve bakım işlerinin muharebenin sevk ve idaresinde önemli bir rol oynadığı görülecektir. Bu hassasiyet durumu 5. Ordu Komuta kademesi başta olmak üzere karar alıcıların tamamında görülmüştür. Bu nedenle cephe gerisinde güvenli alanlarda tamirhanelerin kurulması süreci kara muharebelerinin başlamasının hemen arkasına denk gelmektedir. Bu amaçla Bigalı Köyü'nde başlayan tamir ve bakım işlemleri hızla diğer bölgelerde kurulan önce ambarlar vasıtası ile başlamış zamanla kimilerinde personel sayısı 90'a kadar ulaşmıştır. Ayrıca taşıma işlemindeki güçlükler nedeniyle cephe hattındaki topların bakımı için ustalar muharebe hattına kadar gönderilmiştir. Zaman içerisinde kazanılan tecrübe ile tamir işlemlerinin önemli bir sistematik içerisinde ilerlediği dikkat çekmektedir.

Çanakkale'de tamir işlemi gerçekleştirilemeyen muharebe araçları ise İstanbul'a gönderilerek burada tamiri yaptırılarak yeniden cepheye sevki sağlanmıştır. Son olarak, cephedeki geri hizmet faaliyetlerini bir bütün içerisinde değerlendirirsek tamir ve bakım işlemlerinin bu bütün içerisinde önemli bir başarı ile yürütüldüğü söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi, BDH Kls.4343, Dos.12, Fih.21.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.40.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4343, Dos.12, Fih.21.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.40.

ATASE Arşivi, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-136.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.31.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-104.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-106.

ATASE Arşivi, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.36.

ATASE Arşivi, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.65.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-108.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-31.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-32.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4341, Dos.4, Fih.35-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-56.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-64.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-65.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1164, Dos.162, Fih.11-67.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-72.

- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-92.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-93.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-94.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-98.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls. 1562, Dos.15, Fih.1-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.127, Fih.6-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3527, Dos.18, Fih.8-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-14.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-15.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-17.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-19.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-27.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1064, Dos.75, Fih.1-28.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.118, Fih.5-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-15.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-25.

- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-25.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-29.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2, 3-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-5.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-5.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-13.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-21.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-8.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-8.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.10-8.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-9.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-9.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-9.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-10.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-18.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-20.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-12.

Araştırma-İnceleme Eserler

AYVERDİ, İlhan; **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, c.I, MAS Matbaacılık, İstanbul 2005.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi, V. Cilt I. Kitap, Genelkurmay Personel Başkanlığı, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.

ERDEMİR, Lokman, Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2009.

Esad Paşa'nın Çanakkale Cephesi Yazışmaları, Haz. Mustafa Bıyıklı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

ENRER, Kadri, Çanakkale'den Hatıralar, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1954.